

PROF. DR.

İSMAİL ÇETİŞLİ

HATIRA
KİTABI

EDİTÖR YRD. DOÇ. MEHMET SURUR ÇELEPİ

AKÇAĞ

babil

Atasözlerinde Değişebilir Ögeler

Doç. Dr. Bedri SARICA*

Atasözleri kalıp halinde söylenmiş belli hayat tecrübelerinin özlü ifadeleri olarak anlaşılmaktadır. Birbirine zıt olan durumlar, bazen eşlikler, ses ve ahenk ögeleriyle birleşerek akılda kalan genel geçer sözler olmakla birlikte, atasözlerinde türlü ögelerinin değiştiği, zaman ve zemine göre yeni sözcüklerin devreye konulduğu, kimi zaman da aynı düşüncenin başka bir cümle yapısı içerisinde yeniden kurulduğu da görülmektedir. Bazen daha kısa ve özlü yollara başvurulduğu halde bazen ilave ögelerle atasözünün kelime sayısının arttığı örneklere de rastlanmaktadır.

Atasözlerinin biçim özellikleri arasında kalıplaşmış, zaman içerisinde donmuş, sözler olduğu, anlamı aynı olsa bile bir iki kelime ile değiştirilemeyeceği düşünülür. Hatta söz dizimi yönünden ögelerin yerinin değişemeyeceği de söylenir. Aksoy bu durumda değişikliğe uğramış yapıların atasözü niteliğini taşıyamayacağını ifade eder. (Aksoy 1988, 15, 16) Yaygın bir kanaat olsa da atasözü mecmualarında bu fikrin aksini gösteren birçok örneğe tesadüf edilmektedir. Bizim tespitlerimizde söz dizimi de dâhil birçok ögenin değişebileceği görülebilmektedir:

Tilkinin dönüp/gezip/dolaşp geleceği yer, kürkçü dükkânıdır.

Tilkiler kürkçü dükkânında buluşurlar.

Tilkinin gezip geleceği kürkçü dükkânıdır.

Tilkinin vara vara varacağı yer kürkçü dükkânıdır.

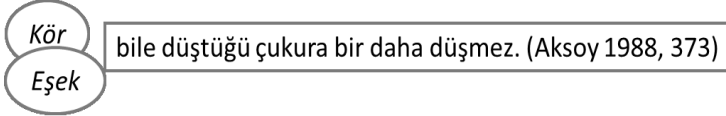
(Yurtbaşı 2012, 355)

Atasözlerindeki bu değişiklikleri Türkçenin geniş bir alanda kullanılması ile de açıklamak mümkündür. Ağızlar, şive ve lehçeler kendi söz varlığına bağlı olarak yeni varyantların oluşmasına imkân tanır. Atasözlerinin belli bir mantık ve kurgu ile oluşturulduğu görülmekle birlikte bu kurgu ve şeklin aynı dilin farklı birimlerince veya farklı dönemlerinde az çok değişmesi üzerine birkaç tespitte bulunmak mümkündür. Öncelikle değişen ögelerin ne olduğuna bakalım:

* Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü öğretim üyesi.

Cümleyi oluşturan her öge başka bir sözcükle yer değiştirebilmektedir. Bu sözcükler çoğu zaman ya aynı ya da yakın anlamlıdır. Kimi zaman başka bir yoldan ilişkilendirilmiş sözcük veya sözcük öbeklerinden de oluşabilir:

Özne:

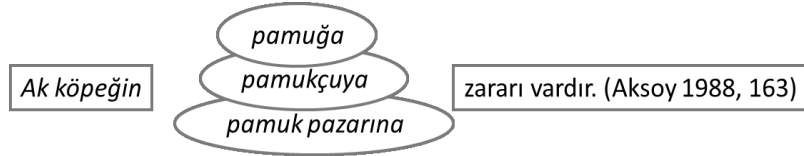
Yüklem:

Nesne:

Yer tümlecisi:

Zarf Tümlecisi:

Çekim Değiştirme

Atasözlerinde zaman, tasarlama, soru, çatı, kişi vb. birçok çekim unsuru değişebilmektedir. Aşağıdaki örnekte geniş zamanın olumlu, olumsuz ve olumlu soru biçimleri vardır. Ayrıca iki örnek geçişli biri edilgen çatılıdır:

Kayseriliye eşek boyamasını öğret-ir.

Kayseriliye eşek boyaması öğretil-mez.

Kayseriliye eşek boyaması öğretilir mi? (Yurtbaşı 2012, 355)

Aşağıdaki örneklerin ilkinde olumlu sıfat fiil eki üzerine ek eylem getirilmiştir. İkinci örnekte öl- fiili -dür oldurgan ekini ve mi soru ekini almıştır:

Kabahat /suç öldüründe değil, ölüde-dir.

Kabahat ölüde mi, öl-dür-ende mi? (Aksoy 1988, 338)

Aşağıdaki iki örnekte büyük çapta bir değişim görülür: “*Tilki/ kedi*”, “*erişemediği üzüm/ uzanamadığı çiğ*”, “*hevengim olsun/ pis*” öge değişimleri yanında yüklemelerin kipleri de farklıdır. İlk yüklem duyulan geçmiş, ikincisi geniş zaman çekimindedir:

Tilki erişemediği üzüm “*hevengim olsun*” *de-miş*.

Kedi, uzanamadığı çiğere “*pis*” *de-r*.

Sözcük Öbeklerinin Bir Bölümünde Değişme

İsim, sıfat tamlamaları, zarf öbekleri vb. sözcük öbekleri, unsurlarını az çok değiştirilerek atasözlerinde yer alabilir. Aşağıda belirtili isim tamlamasının tamlayan unsuru değişmektedir:

Atanın sanatı
Babanın sanatı oğula mirastır. (Aksoy 1988, 159)

Aşağıdaki tamlamalarda sıfat tamlamasının her iki unsuru da değişmiştir:

Akılsız köpeği
Ahmak iti yol kocaltır. (Aksoy 1988, 131)

“*Gönülsüz yenen/istenmeyen aş, ya karın ağrıtır ya baş.*” (Aksoy 1988, 329) örneğinde “aş” adına bağlanmış sıfat yapıları değişmiştir.

Kimi atasözleri öge yapıları değiştirilmek suretiyle yeniden kurulabilir:

“*Bezirgan züğürtleyince eski defterleri yoklar.*” sözünde “*züğürtleyince*” zarfı “*bezirgan*” öznesinin sıfatı olarak değişebilmektedir:

“*Züğürt bezirgan eski defterleri yoklar.*” (Aksoy 1988, 188)

“*Hesabını bilmeyen kasap, ne satır bırakır ne masat.*” sözü “*Hesapsız kasap, ya bıçak kırar ya masat.*” diye de söylenir (Aksoy 1988, 314). “*Kasap*” sözcüğüne bağlanan “*hesabını bilmeyen...*” ve “*hesapsız...*” sıfatları farklı yollardan oluşturulmuştur.

Yöreye Uyarlama

Beğenilen bir sözün kimi öğeleri herhangi bir yerel öge ile ilişkilendirilebilir:

“Bez alırsan Musul’dan, kız alırsan asilden.” (Aksoy 1988, 188) sözü, “Ev yaparsan tuğladan, kız alırsan Muğla’dan.” (Akarca 1993, 81) biçiminde yerelleştirilebilir.

Yine “Ağalık vermekle, yiğitlik vurmakla olur.” sözü, Muğla bölgesinde biraz değiştirilir. “Yiğitlik” yerine “efelik” tercih edilir (Akarca 1993, 10). Ege bölgesinde “efe” “yiğit, korkusuz” kişiler için kullanılır. Yerel öğelerin devreye girebileceği örnekler başka bölgelerimizde de bulunabilir.

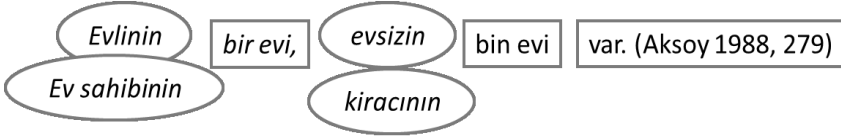
Daha çok “Bir koyundan iki post/deri çıkmaz.” diye bildiğimiz atasözü, Van’da “Bir davardan iki gön çıkmaz.” (Önay 2014, 84) olarak söylenmektedir. Ortaya çıkan bu söyleyiş, yöre için daha geçerli bir kullanım olabilir.

Yeni Kültür Öğeleri

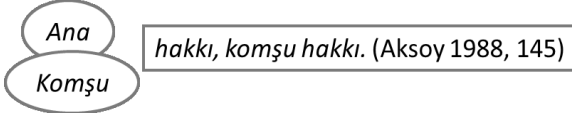
Kültürel öğelerin değişmesi, atasözlerinin yeniden kurulmasını gerektirebilir. Divanü Lugati’t-Türk’te “Öldeçi sıçgan muş taşakın kaşır.” (Ölecek sıçan, kedi taşacağını kaşır.) (Atalay 1985, 267) biçiminde söylenmiş olan söz, İslami dönemde başka unsurlarla yeniden kurulmuş “Eceli gelen köpek cami duvarına işer/siyer.” biçimde yerini almıştır. Bu sözün “Eceli gelen keçi/köpek çobanın ekmeğini yer.” biçimleri de mevcuttur. (Yurtbaşı 2012, 92,93) Ancak “İnsan belasını kendisi hazırlar.” mealindeki düşünce başka formlarda yine görevini ifa etmiştir. Kimi atasözleri kendi kültürel muhitiyle özdeşleşir. O alandan dışarı çıkamaz. Yine Divan’da geçen “Umayka tapınsa oğul bolur.” “Umay’a tapsa/hizmet etse çocuğu olur.” (Atalay 1985, 123) sözünde geçen “Umay”ın İslamî dönemde karşılığı yoktur. Umay eski Türk inancında kadın ve çocukların koruyucusu bir ilahtır. Haliyle bu tip sözlerin bir sonraki kültürel yapıya atlaması -herhangi bir karşılığı olmadıkça- mümkün değildir.

Sözcük Tercih

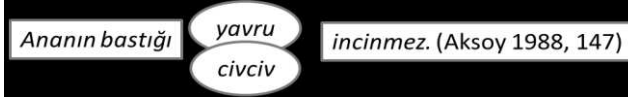
Sözcük tercihinin çeşitli nedenleri olabilir. Kendine, muhitine, kültürüne, söz varlığına yakın görme sözcüğün tercihinde etkilidir. Kişinin kendi çevresinden seçtiği örnekler, verilmek istenen düşüncenin daha iyi anlaşılmasına imkân tanyacaktır. Aşağıda “evli / ev sahibi” ile “evsiz/ kiracı”, yerine göre tercih edilen örnekleri oluşturur:

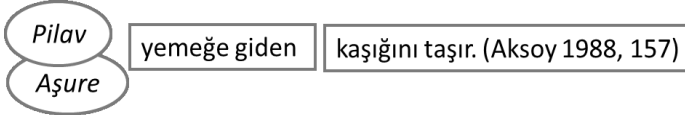
Atasözlerinde duruma göre yenilenebilecek ögeler yeni karşılaşılan durumlar için küçük düzenlemeleri gerektirebilir. Bu yeni durum da yine farklı bir amaca hizmet eder. Aşağıda “ana hakkı” ve “komşu hakkı” gibi iki ayrı durumun öne çıkarıldığı söz kalıplarıdır:

Aşağıdaki atasözünde anneliğin değeri verilmek istenmiştir. Anne yavrusunu asla incitmez. Bu amaçla “yavru” ve “civciv örnekleri üzerinden örnekleme yapılmıştır:

Toplu yenilen yemeklerde eskiden herkes kendi kaşığını yanında taşırdı. Arzu edilen yemeğin zihni önceliği hangisiyse “pilav” veya “aşure” örnekleri üzerinden konu anlatılabilir:

Bu atasözünün farklı kurulmuş, “Kaymağı seven mandayı yanında taşır.”, “Çorbayı içen kaşığını yanında taşır.”, “Balını yiyen kepeçesini taşır.” biçimleri de vardır. (Yurtbaşı 2012, 417, 418)

Sözcüklerin Eskimesi, Anlamının Unutulmaya Başlaması

Divanü Lugatî't-Türk'te “Ay toluu bolsa eligin imlemes.” (Atalay 1985, 82) sözü lehçe ve dönem farkından dolayı “Ay dolun olunca elle işaretlenmez.” biçimini almıştır. Burada imle-, Anadolu sahasında unutulmaya başlayınca yerini “işaretlen-” fiiline bırakmıştır.

“Al kaşağıyı gir ahıra, yağırı olan gocunur.” (Aksoy 1988, 137) sözünde geçen yağır “atın omuzları arasında eyer vurmasından açılan yara” anlamında olup zamanla bu anlam belirsizleşmeye başlayınca yerini “yara” sözcüğüne bırakmıştır.

Divanü Lugatî't-Türk'te “Alın arslan tutar, küçin sıçgan tutmas.” (Atalay 1985c, 412), “Alın arslan tutar, küçin oyuk tutmas.” (Atalay 1985, 81), “Alın

arşlan tutar, küçin köşgük tutmas." (Atalay 1985b, 289) biçimlerinde olan atasözü, Anadolu sahasında önceleri "Al ile arşlan tutulur, güç ile **gücüğen** tutulmaz." (Aksoy 1988, 137) olmuş, zamanla *gücüğen*¹⁴ "köstebek" yerine daha bilinen "sıçan" sözcüğü benimsenmiştir.

Dede Korkut Hikayelerinde geçen "Eski panbuk bez olmaz, karı düşman dost olmaz." (Ergin 1989, 74) atasözünde "karı" (eski) yerine günümüzde "eski" sözcüğü kabul görmüştür.

Divanü Lugati't-Türk'te "Kurtga büyük bilmes yerim tar ter." "Yaşlı kadın oyun bilmez yerim dar der." (Atalay 1985c, 259) sözünde geçen "kurtga" "yaşlı" ve "büyük" "oyun" sözcükleri Anadolu sahasında eskidiğinden bu atasözü de "Oynamaya gönlü olmayan gelin, yerim dar demiş.", "Oynamasını bilmeyen gelin yenim dar, yerim dar demiş." (Yurtbaşı 2012, 759), "Oynamasını bilmeyen kız; yerim dar demiş; yerini genişletmişler/bollatmışlar; gerim/yenim dar demiş." (Aksoy 1988, 403) gibi farklı yollarla oluşturulmuştur.

Yeniden Kurmalar

Atasözleri insanoğlunun hayat karşısındaki ortak tecrübelerini yansıtır. Bu yüzden kolay yayılır. Kolay benimsenir. Ancak tecrübelerin atasözüne geçişi kimi zaman aynı, kimi zaman da farklı ve baştan kurmayla yapılabilir. Bu durumda sözün hikmeti başka bir söz kalıbında vücut bulur. Sözün hakikati kabul edildikten sonra kalıbın farklı oluşturulmasında bir sakınca görülmez. Zaten yerelleşme, kendi söz hazinesine uyarlama, her zaman uygulanmaktadır. Başka bir yapı içinde atasözü bize hikmetlerini göstermeye devam eder:

Ağaca çıkan keçinin dala bakan oğlağı olur. = Ananın çıktığı dala kızı salıncak kurar. (Aksoy 1988, 118,147)

Akacak kan damarda durmaz.= Olacağa çare girmez.= Oldu ile öldüye çare yok.=Ölecek ile olacağa çare bulunmaz.=Yazısında varsa kaşığında çıkar. (Yurtbaşı 2012, 38, 40)

Papaz her gün pilav yemez (Aksoy 1988, 411) =*Her gün kedi bal/pilav/kaymak yemez.=Hergün şebek bir kapının önünde oynamaz.=Her zaman felek Mustafa'ya yar olmaz.=Her zaman felek insana yar olmaz.= Herkesin başına talih kuşu konmaz.* (Yurtbaşı 2012, 462)

Ele iğne sokmak isteyen en iptida çuvaldızı kendine sokmalıdır (Tekezade M Said 1311, 45). = *İğneyi kendine çuvaldızı başkasına sok.= İğneyi evvel*

¹⁴ Aksoy kelimeyi "köstebek" olarak dipnotta vermiştir. Ancak Tarama Sözlüğünde "baykuşa benzer alaca renkte bir kuş" olarak tanımlanmıştır. (Tarama III, 1996, 1840)

kendine sok, sonra çuvaldızı başkasına.=İğneyi evvel kendine batır, çuvaldızı ele.= İğneyi evvel kendine sok, çuvaldızı ele.= İğneyi evvel kendine batır, çuvaldızı başkasına (Yurtbaşı 2012, 186-188).

Lehçe ve Ağız Farklılığı

Türk dünyası atasözleri üzerine yapılan çalışmalarda bir kısım atasözlerinin aynı kaldığı, bir kısmının yalnızca birkaç kelime veya birkaç ses farkına göre şekillendiği, bir kısmının ise tamamen mahalli şartlarda vücuda getirildiği görülmektedir. (Çobanoğlu 2004, 15)

Biri dilin farklı yöre ve bölgelerde yeni biçimler ve yeni söz dağarcığı oluşturması atasözlerinin kimi unsurlarının değişmesine neden olur. Bu türde farklı oluşturulmuş, yeniden kurulmuş atasözleri olduğu gibi yalnızca birkaç sözcüğü değişmiş örnekler de rastlanır. Ancak biçimbirimsel öğeler her lehçe ve ağıza göre şekillenir. Ses bilgisel ayrımlar yine gözetilir.

Türkçede “İnsan sözünden öküz boynuzundan tutulur.” sözü çeşitli lehçelerde şu şekilde karşılığını bulur:

Türkiye T.	İnsan	sözünden	öküz	boynuzundan	tutulur.
<i>Altay T.</i>	<i>Adam</i>	<i>tilinden</i>	<i>hayvan</i>	<i>müyüzünden</i>	-
<i>Balkan T.</i>	<i>İnsan</i>	<i>sözünden</i>	<i>hayvan</i>	<i>yularından</i>	-
<i>Dobruca T.</i>	<i>İnsan</i>	<i>sözünden</i>	<i>ögiz</i>	<i>müyüzinden</i>	<i>tutulur.</i>
<i>GüneyAz. T.</i>	<i>İnsanı</i>	<i>dilinden</i>	<i>heyvanı</i>	<i>buynuzundan</i>	<i>tutarlar.</i>

Kazak Türkçesinde “Adam sözinen jazadı, sıyr müyüzinen jazadı.” ve Tatar Türkçesinde “Edem tilinden tabar, heyvan mögizinden tabar.” biçimlerinde eksiltile ifade *tab-* ve *jaz-* fiilleriyle tamamlanırken Uygur Türkçesinde “Bukini müngüzidin, ademni sözidin tutitu.” biçimiyle unsurların yerleri değişmiştir. (Çobanoğlu 2004, 304, 305)

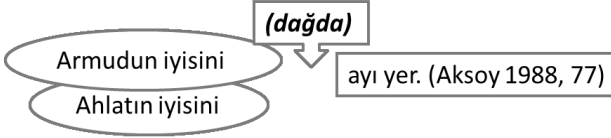
Azerbaycan Türkçesinde yüklem “tutarlar” Uygur Türkçesinde “tutitu”, Kazak Türkçesinde “jazadı”, Tatar Türkçesinde “tabar”dır ve geniş zamanı karşılar. Her birisi kendi biçimbirim özelliğine göre atasözünü çekimler.

Ses bilgisel yönden *boynuz* sözcüğü lehçelerde “müyüz”, *hayvan* “heyvan”, *öküz* “ögiz” olabilmektedir.

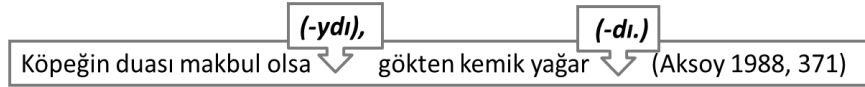
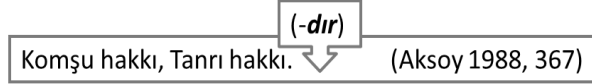
Söz dağarcığı yönünden tercih edilen sözcüklerde de farklı tutumlar vardır: *İnsan* yerine “adam/ edem/ adem”, tut- yerine “jaz-” “tab-” yer almıştır.

İlaveler veya Çıkartmalar

Atasözleri genellikle az sözle ifade edilir. Ancak atasözü mecmualarında kısa ve öz yapıların tercih edilmediği ilave öğeler de yer alabilmektedir. Aşağıda “*dağda*” ifadesi günümüzde fazlalık gibi görünse de metinlerde böyle bir kullanıma rastlanmaktadır (Şinasî ve Ebuzziya 1302, 21):

Yüklemler bazen söylenmez. Bazen de ek-fiili gösterilmez:

Aykırı Uyarlamalar

Geçmişte söylenmiş bir atasözünün zamanın getirdiği yeni unsurlarla yeniden kurulmasıdır. Bu durumda ortaya çıkan söz yaygın atasözünü hatırlatarak yeni bir şeye anlık dikkat çeker. Genel değil özel bir amaca göre şekillenmiş, biraz esprili bir söz oluşturulur: Aslı “*Atı alan Üsküdar’ı geçti.*” (Yurtbaşı 2012, 227) biçiminde olan malum sözün bir futbol takımının başarısı için “*Atı alan Kadıköy’ü geçti.*” biçiminde uyarlanması konumuza örnek olabilir. (Anıklı 2014) Burada *Kadıköy*, Fenerbahçe futbol takımının sahasının bulunduğu semtin adıdır. Fenerbahçe kazandığı müsabaka nedeniyle Kadıköy sahasını / meydanını / engelini aşmayı başarmış, hedefine ulaşmıştır. Bu tip uyarlamaların kalıcı olma şansı zayıfsa da imkansız değildir. Kaldı ki, “*Dünyada mekân, ahrette iman.*” sözünün “*Dünyada Van, ahrette iman.*” (Yurtbaşı 2012, 164,165; Önay 2014;85) kullanımı yöre insanı için daha uygun bir biçimdir.

Sonuç:

Atasözleri dilin diğer birimlerinde olduğu gibi değişime açık söz birlikleridir. Hemen her dönemde yeni düzenlemelere açıktır. Ancak bu belli ihtiyaçlar ve mecburiyetlerle gerçekleşir. Dilin söz varlığının değişmesi, sözcük ölümü veya eskimesi, biçimbirimsel unsurların değişmesi, ses nöbetleşmeleri veya değişmeleri, kültürel öğelerde meydana gelen aşınmalar, yenilenmeler, eskinin reddi vb. durumlar atasözlerini yeniden kurmayı gerektirir. Ancak bu rastgele yollarla değil, o dilin mantıkî sınırları içinde kendisine ait unsurlarla yapılır. Unutulan veya eskiyen öğeleri yenilemek bizden önce olduğu gibi bizden sonra da devam edecektir.

KAYNAKÇA

- AKARCA, Turhan (1993). **Muğla İli Atasözleri Ve Deyimler**. Kurtiş Matbaacılık. İstanbul.
- AKSOY, Ömer Asım.(1988). **Atasözleri Ve Deyimler Sözlüğü I Atasözleri Sözlüğü**. İnkılap Yayınları. İstanbul
- ANIKLI, Mustafa. (24 Mart 2014). <http://www.Milliyet.Com.Tr/Mustafa-Anikli-Fenerbahce-Deki-Adalet--1856608-Skorer-Yazar-Yazisi/> (Mart 13, 2015 Tarihinde Erişilmiştir).
- ATALAY, Besim.(1985) **Divanü Lugatî't- Türk Tercümesi**. Cilt I. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- . **Divanü Lugat-İt-Türk Tercümesi** I. Cilt II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985b.
- . **Divanü Lugat-İt-Türk Tercümesi** III. Cilt III. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985c.
- ÇOBANOĞLU, Özkul(2004). **Türk Dünyası Otak Aasözleri Sözlüğü**. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- ERGİN, Muharrem.(1989), **Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)**. II. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları,Ankara.
- ÖNAY, Yılmaz.(2014), «**Atasözleri**.» **Van 2014 Kültür Ve Turizm Envanteri III, Halk Kültürü I** İçinde, Yazan Sarıca Bedri, Abdüsselam Arvas, Yılmaz Önay, & M. Murat Oto, 79-88. Van İl Kültür Turizm Müdürlüğü, Van.
- ŞİNASÎ, Ve EBUZZİYA.(1302), **Durub-I Emsal-İ Osmaniye**. Matbaa-Yı Ebuzziya, İstanbul.
- TDK.(1996), **Tarama Sözlüğü**. II. Cilt III. Tdk,.
- TEKEZADE M Said.(1311), **Durâb-I Emsâl-İ Türkiye**. Asır Kütüphanesi Sahibi Kirkor,İstanbul.
- YURTBAŞI, Metin.(2012), **Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü**. Ex-Cel-Ence Yayınları, İstanbul.